

01

การวิเคราะห์เรื่องราวในงานจิตรกรรมฝาผนัง ภายในพระอุโบสถ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม*

The Analysis of Themes on the Murals inside the Ordination Hall of Wat Phra Chetuphon

กวีฏ ตั้งจรัสวงศ์**

Kawit Tangcharatwong

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาเอก สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร “เรื่องความหลากหลายของเรื่องราวและการแสดงออกในจิตรกรรมฝาผนังสมัยรัชกาลที่ 3” ซึ่งได้รับทุนสนับสนุนการศึกษาจากทุนโครงการปริญญาเอกกาญจนาภิเษก (คปก.) รุ่นที่ 18

** นักศึกษาระดับปริญญาเอก สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
Ph.D. candidate in Art History Program, Graduate School, Silpakorn University.

บทคัดย่อ

พระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นหนึ่งในหลักฐานงานศิลปกรรมสำคัญสมัยรัชกาลที่ 3 ภายในพระอุโบสถมีการเขียนจิตรกรรมฝาผนังเรื่องพระสาวกเอตทัคคะ 41 พระองค์ บนผนังระหว่างช่องหน้าต่าง และเรื่องมโหสถชาดกบนผนังเหนือกรอบช่องหน้าต่าง ซึ่งทั้งสองเรื่องราวมีความแตกต่างไปจากแบบแผนประเพณีที่พบได้ตามพระอุโบสถในอดีต การเลือกทั้งสองเรื่องนี้มาเขียนจึงน่าจะมียุทธศาสตร์ที่สื่อถึงแนวความคิดและความเชื่อ และอาจสะท้อนให้เห็นถึงสภาพสังคมในช่วงเวลานั้นได้ เรื่องราวที่นำมาเขียนนี้ แสดงให้เห็นถึงการเป็นส่วนหนึ่งของแหล่งรวบรวมสรรพวิชาและความเป็นวัดที่ชื่อว่า “พระเชตุพนฯ” ตามพระราชประสงค์ในรัชกาลที่ 1 ได้เด่นชัดมากยิ่งขึ้น เช่น เรื่องมโหสถชาดก เป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่เหล่าพระสาวก ณ พระเชตุวันมหาวิหาร หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า เชตุพน จึงอาจสอดคล้องทั้งเรื่องราวที่เขียนและชื่อของวัด อีกทั้งในเนื้อเรื่องมโหสถชาดกได้กล่าวถึงการรักษาโรค ซึ่งตรงกับการที่วัดพระเชตุพนฯ เป็นแหล่งรวบรวมจารึกตำรายาและฤๅษีคัดตนให้ประชาชนได้เข้ามาศึกษาและเอาไปใช้ เรื่องพระสาวกเอตทัคคะ 41 พระองค์ เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระภิกษุที่ได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้ยอดเยี่ยม จำนวน 41 พระองค์ การเลือกมาเขียนในตำแหน่งของผนังระหว่างช่องหน้าต่างที่สามารถชมได้อย่างใกล้ชิด จึงอาจมีวัตถุประสงค์เพื่อต้องการให้พระสงฆ์เห็นถึงตัวอย่างที่ดีและปฏิบัติตามพระสาวกเอตทัคคะ 41 พระองค์เหล่านั้น

คำสำคัญ: จิตรกรรมฝาผนัง, รัชกาลที่ 3, วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม, มโหสถชาดก, พระสาวกเอตทัคคะ 41 พระองค์

A b s t r a c t

The ordination hall of Wat Phra Chetuphon is one of the most important masterpieces from the reign of King Rama III. Inside the hall, the forty-one great disciples were portrayed on the walls between the windows while Mahosot Jataka was painted on the walls above the windows. Both themes and their painting techniques differ from Thai traditional paintings of the earlier period. Thus, the selection of these two themes is related to various concepts and beliefs, and reflects society of that time. The occurrence of these two themes emphasizes King Rama I's habit of accumulating various types of knowledge and his own intention of naming this temple "Phra Chetuphon". For example, Mahosot Jataka is the story in which the Buddha preached to his disciples in Chetavan Monastery or Chetuphon. Thus, it was likely that this Jataka was chosen owing to the name of this temple. Moreover, the story of Mahosot is related to disease treatment: this theme was in accordance with the status of Wat Phra Chetuphon as the center of medicinal knowledge. The story of forty-one great disciples was related to the Buddha's disciples, each was an expert in one field. Thus, painting them on the walls between the windows was relevant to the intention of letting all monks observe and follow these role models.

Keywords: the mural painting, King Rama III, Wat Phra Chetuphon, Mahosot Jataka, the forty-one great disciples

บทนำ

จิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ เขียนเรื่องหลักอยู่ 2 เรื่อง คือ เรื่องพระสาวกเอตทัคคะ 41 พระองค์ บนผนังระหว่างช่องหน้าต่าง และเรื่องมโหสถชาดกบนผนังเหนือกรอบช่องหน้าต่าง ซึ่งเรื่องพระสาวกเอตทัคคะ 41 พระองค์ ถือเป็นเรื่องพิเศษที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในงานจิตรกรรมฝาผนัง ส่วนเรื่องมโหสถชาดกถึงแม้จะเป็นส่วนที่เขียนอยู่บนผนังอุโบสถทั่วไป แต่การนำมาเขียนบนผนังเหนือกรอบช่องหน้าต่างทั้งสี่ด้านก็ถือเป็นการนำเสนอเรื่องในรูปแบบใหม่

การเขียนภาพทั้งสองเรื่องนี้ภายในพระอุโบสถอาจจะมีสาเหตุและจุดประสงค์บางประการในการเลือกทั้งสองเรื่องมาเขียนแทนเรื่องตามแบบประเพณีที่นิยมเขียนภาพไตรภูมิโลกสัตถุสถานบนผนังสกัดหลัง เขียนภาพพุทธประวัติตอนมารผจญบนผนังสกัดหน้า เขียนภาพเทพชุมนุมบนผนังแปรรใน ส่วนผนังเหนือกรอบช่องหน้าต่าง และเขียนภาพพุทธประวัติหรือภาพทศชาติบนผนังแปรรในส่วนผนังระหว่างช่องหน้าต่าง การเปลี่ยนแปลงเรื่องราวดังกล่าวจึงเป็นประเด็นสำคัญของการศึกษาในครั้งนี้ โดยเป็นการนำข้อมูลด้านเอกสารประวัติศาสตร์มาศึกษาควบคู่กับงานศิลปกรรมที่ปรากฏ

1. ประวัติการสร้างพระอุโบสถวัดพระเชตุพน วิมลมังคลาราม

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม แต่เดิมมีชื่อว่า วัดโพธิ์ ตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นวัดที่มีประวัติการสร้างมาแล้วตั้งแต่ในสมัยอยุธยา เมื่อเข้าสู่ในสมัยรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงย้ายศูนย์กลางการปกครองรวมทั้งพระบรมมหาราชวังจากฝั่งธนบุรี หรือทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา มาอยู่ทางฝั่งพระนคร หรือฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งพื้นที่พระบรมมหาราชวังใหม่นั้นติดกับวัดโพธาราม พระองค์จึงทรงบูรณปฏิสังขรณ์ทั้งพระอาราม (ศูนย์รวมหนังสือเพื่อการศึกษา วัดพระเชตุพน 2519: 3-4) และให้ชื่อว่า “วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาส” ก่อนจะมีการเปลี่ยนคำท่ายเป็น “วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม” ในสมัยรัชกาลที่ 4

ในปี พ.ศ. 2374 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ครั้งใหญ่ ทั้งนี้มีการกล่าวถึงสาเหตุการบูรณปฏิสังขรณ์ไว้ในโคลงต้นสรสเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงพระนิพนธ์โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เมื่อปี พ.ศ. 2388 พระนิพนธ์ดังกล่าวได้ระบุไว้ว่า ในปี พ.ศ. 2374 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายผ้าพระกฐิน ณ วัดพระเชตุพนฯ ทรงเห็นว่า

วัดชำระพุทธโศภนปรักหักพังเป็นอันมาก จึงมีพระบรมราชโองการให้บูรณ-
ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ใหม่ทั้งอาราม พร้อมทั้งให้จารึกสรรพวิชาไว้อีก
ด้วย (คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน 2544: 57-73, อ้างจาก บัณฑิต ลิวชัยชาญ
2550: 139)

ส่วนการสร้างพระอุโบสถนั้น (ภาพที่ 1) ดำเนินการในปี พ.ศ. 2378
ตามที่ปรากฏในประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ ว่า

“ถึงวันพฤหัสบดี เดือน 5 ขึ้น 11 ค่ำ ปีมะเมีย พ.ศ. 2378
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ข้าทูล
ลอองธุลีพระบาทเสด็จพระราชดำเนินไปทรงวางอิฐ ทอง นาก เงิน 3
แผ่น เป็นพระฤกษ์การก่อรากพระอุโบสถ เสร็จแล้วเจ้าพระพนักงาน
จึงจัดการสร้างต่อไป”

(คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน 2544: 58)

2. การวิเคราะห์เรื่องราวในงานจิตรกรรม

เรื่องราวที่เขียนภายในพระอุโบสถ ประกอบด้วย 2 เรื่องหลัก ได้แก่
ผนังเหนือหน้าต่างขึ้นไปเขียนเรื่องอุ้มงาช้าง (มโหสถชาดก) ผนังระหว่าง
ช่องหน้าต่างเขียนเรื่องพระสาวกเอตทัคคะ 41 พระองค์ (ภาพที่ 2) ใน
อรรถกถาอังคุตตรนิกาย มีศิลาลายปิดทองอธิบายเรื่องติดไว้ทุกห้อง (ภาพที่
3) ด้วยการที่วัดพระเชตุพนฯ เป็นวัดที่มีการจารึกทั้งประวัติการสร้าง รวม
ทั้งคำอธิบายภาพ จึงถือเป็นหลักฐานสำคัญที่ทำให้ทราบถึงเรื่องราวที่นำมา
เขียนได้อย่างชัดเจน ดังเช่น เรื่องพระสาวกเอตทัคคะ 41 พระองค์ มีกล่าว
ในจารึกวัดพระเชตุพนฯ ว่า

ผนังกลางหว่างช่องขึ้น	บัญชาระ ทวารฤ
เรียบเรื่องเอตทัคคะ	วาดไว้
จัดจ้างช่างคหิษฐพระ	มือเลอศ ล้วนเฮย
กหาปนะเบญจให้	ละห้องของหลวง ฯ

(คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน 2544: 355)

ในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน พระนิพนธ์โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ก็มีการกล่าวถึงจำนวนพระสาวกเอตทัคคะ ว่า

ผนังหว่างหน้าต่างล้วน	เลขา เรื่องฤ
สี่สิบเอ็ดนิทานแผน	ภาพสร้าง
อังคุตรอรรถกถา	ทำเนียบ นานพ่อ
เอตทัคคอ้างอิง	แจกความ
สราพยกกระเปียบเปื่อง	บรรพชิต คุณนา
ล้วนยิ่งละอย่างเสนอนาม	เนกตั้ง
ศิลาลายลักษณ์ลิขิตสรרך	เส้นมาด ตราเอย
บอกเรื่องทกห้องทั้ง	ทั่วแสดง

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส 2547: 43)

สำหรับเรื่องมโหสถชาดกนั้น ก็มีกล่าวในโคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ว่า

บนแกลฉลุพิลาศด้วย	ตำนาน พ้นพ่อ
อุมังคชาฎกแจง	แจกจ้าง
คอสองแห่งในประธาน	โหวาด ไว้อะ
รังเรขเรื่องบ่องข้าง	เขตต์แมน

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส 2547: 44)

และโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ (จารึกผนังด้านหน้าพระอุโบสถ) ว่า

ผนังบนถกลเรื่องสร้าง	สมภาร พระนา
มโหสถพิศฐานนิทาน	ถึถ้อง
ราคาค่าธนะสาร	ประสาทรช่าง ฉลุเอย
กระสาปณ์สัพพันบะห้อง	จ่ายจ้างรางวัล รว

(คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน 2544: 355)

2.1 แรงบันดาลใจในการเลือกเรื่องราว

การเลือกเรื่องพระสาวกเอตทัคคะ 41 พระองค์ และมหิสถชาดก มาเขียนในพระอุโบสถนี้ พบว่าเป็นเรื่องราวที่มีความพิเศษแตกต่างไปจาก ประเพณีดั้งเดิมอย่างมาก โดยผู้มีส่วนในการเลือกเรื่องราวอาจจะได้รับ แรงบันดาลใจมาจากปัจจัยหลายด้าน เช่น

2.1.1 การสืบทอดต่อจากงานในสมัยรัชกาลที่ 1

แนวความคิดในการรวบรวมองค์ความรู้ต่างๆ จากเมื่อครั้งที่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ บูรณปฏิสังขรณ์วัดโพธารามจนกลายเป็นวัดพระเชตุพนฯ พระองค์ได้ ทรงรวบรวมองค์ความรู้ต่างๆ ทั้งทางด้านการศาสนาและการแพทย์ไว้ใน รูปแบบของงานศิลปกรรมและจารึกมากมาย ดังที่พระองค์ทรงพระกรุณา โปรดเกล้าฯ ให้เขียนภาพประดับผนังภายในพระอุโบสถด้วยเรื่องนิทาน ทศชาติ พุทธประวัติตอนทรมานท้าวมหาชมพู และตอนเทพชุมนุม (คณะสงฆ์ วัดพระเชตุพน 2544: 52, อ้างจาก สันติ เล็กสุขุม 2548: 118) รวมทั้ง ภาพบนผนังศาลารายที่เขียนภาพพระชาดก 550 พระชาติ ตามหลักฐาน ในประชุมจารึกวัดพระเชตุพน จารึกเรื่องทรงสร้างวัดพระเชตุพนฯ ครั้น รัชกาลที่ 1 ว่า

“...ขุดสระน้ำปลูกพรรณไม้ทำศาลารายห้าห้องเจ็ดห้องเก้า ห้องเพนสิบเจ็ดศาล เขียนเรื่องพระชาฎกหำร้อยห้าสิบชาติทั้งตำรา ยาและฤๅษีดัดตนไว้เพนทาน ทำกำแพงแก้วล้อมรอบนอก...”

(สันติ เล็กสุขุม 2544: 52, อ้างจาก บัณฑิต ลิวชัยชาญ 2550: 143)

จากจุดเริ่มต้นการรักษาองค์ความรู้ด้านต่างๆ ดังกล่าว คงมีการ สืบทอดต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 อันเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้มีการนำเรื่อง ราวใหม่ๆ มาเขียนในพระอุโบสถซึ่งเป็นอาคารหลักของวัดแทนเรื่องราว ตามอย่างประเพณีเพื่อให้สอดคล้องกับแนวคิดการบูรณปฏิสังขรณ์วัดใน ครั้งนี้ และสิ่งที่เน้นย้ำถึงแนวคิดการสืบทอดต่อมาจากงานในสมัยรัชกาลที่

1 ของรัชกาลที่ 3 นั้น พบว่าพระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จารึกตำรายาไว้ที่วัดราชโอรสารามเช่นเดียวกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจารึกตำรายาและแกะฉัฏฐนไว้ที่วัดพระเชตุพนฯ มาก่อนแล้ว (บันทึก ลิวซัยชาญ 2550: 141)

2.1.2 พัฒนาการด้านการศาสนา

การเปลี่ยนแปลงเรื่องราวในงานจิตรกรรมนี้ ยังอาจเกิดขึ้นจากการพัฒนาด้านพระพุทธศาสนาในช่วงรัชกาลที่ 3 เห็นได้จากพระองค์ทรงสนพระราชหฤทัยการศึกษาเป็นอย่างมาก รวมทั้งการศึกษาของพระสงฆ์ด้วย ดังตัวอย่างจากข้อความในกลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า

“...บ้างเรียนมูลเรียนคัมภีร์อยู่มีฉาว
ตั้งแต่เข้าจนบ่ายไม่วายเสียง
ที่แม่นยำจำได้ออกไล่เสียง
แล้วซุบเสียงเป็นมหาแลบาเรียน...”

(นายมี มหาตเล็ก 2517: 29)

และ

“...ถวายปัจจัยไตรปิฎกได้ขาด
ที่เณรราชบัณฑิตพินิจเสถียร
ให้บัณฑิตบาทในพระราชวังเวียน
บำรุงเพียรปัญญาวิชาธรรม
ที่เรียนน้อยพลอยเพียรเล่าเรียนกล้า
ด้วยพระศรัทธาเลื่องซุบอุปถัมภ์
เพราะพระราชกุศลเป็นต้นนำ
พระสัทธรรมจึงฟังอยู่รุ่งเรือง ฯ...”

(นายมี มหาตเล็ก 2517: 29)

นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงส่งเสริมการศึกษาของพระสงฆ์สามเณร (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2543: 399-414, อ้างจาก บัณฑิต ลิวชัยชาญ 2550: 129) โดยการจัดสอบพระปริยัติธรรมให้เป็นระบบมากยิ่งขึ้น จากในอดีตการจัดสอบพระปริยัติธรรมในรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 ไม่มีการกำหนดเวลาที่แน่นอน ทำให้นานๆ ครั้งจึงจะมีการจัดสอบ เมื่อมีพระภิกษุที่เล่าเรียนมีความรู้พอจะสอบเป็นเปรียญได้จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการสอบพระปริยัติธรรมครั้งหนึ่ง ครั้นถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่าการเล่าเรียนเจริญขึ้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กำหนดการสอบพระปริยัติธรรม 3 ปีครั้งหนึ่ง ซึ่งใช้เป็นแบบต่อมาในรัชกาลที่ 4 จนถึงในรัชกาลที่ 5 (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2543: 401, อ้างจาก บัณฑิต ลิวชัยชาญ 2550: 130) และส่งเสริมการเรียนพระปริยัติธรรมโดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าอาจารย์บอกพระปริยัติธรรมทุกพระอารามหลวง และยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเก๋งจีนขึ้นที่ข้างหอพระปริตรในบริเวณพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เพื่อเป็นที่ศึกษาพระปริยัติธรรม ต่อมาเมื่อมีพระภิกษุสามเณรเข้ามาศึกษาพระปริยัติธรรมมากขึ้นจนที่เก๋งไม่พอจึงให้ย้ายการบอกพระปริยัติธรรมไปที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ซึ่งพระสงฆ์ที่เป็นเปรียญจะได้รับพระราชทานสิทธิพิเศษต่างๆ เป็นการกระตุ้นให้พระสงฆ์ตั้งใจศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างตั้งใจ พระราชพงศาวดารกล่าวไว้ว่า

“...ในแผ่นดินนั้น พระสงฆ์สามเณรอุตสาหะเล่าเรียนพระไตรปิฎกทั้งในกรุงนอกกรุงและหัวเมืองเป็นอันมาก ถึงคราวไฉ่หนังสือ พระสงฆ์สามเณรก็ได้เป็นเปรียญเอก โท ตริ คราว ๑ เป็นอันมาก ถ้าพระสงฆ์ที่ได้แปลพระคัมภีร์เป็นเปรียญและพระเปรียญได้เลื่อนเป็นพระราชาคณะแล้ว ญาติโยมที่ตักทุกข์ได้ยากเป็นไพร่หลวงไพร่สมอยู่ก็ดี โปรดยกพระราชทานให้เป็นโยมสงฆ์ ถ้าลาสิกขาบท

แล้วจะไปทำราชการอยู่กรมใดก็โปรดให้ตามใจสมัคร...”

(เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี 2538: 146)

การสนับสนุนการศึกษานี้เองทำให้พระสงฆ์มีการศึกษาที่ดีขึ้น จนมีพระสงฆ์ที่เป็นผู้มีความรู้ความสามารถมากมายเกิดขึ้นในยุคสมัยนี้ พระสงฆ์หลายรูปเข้ามาเป็นช่างเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในวัดพระเชตุพนฯ เนื่องจากการบูรณปฏิสังขรณ์ทั้งอาราม มีการสร้างอาคารใหม่หลายหลังและแต่ละหลังมักทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เขียนจิตรกรรมเรื่องราวต่างๆ ประดับไว้

พระสงฆ์ที่สำคัญได้แก่ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส (พระยศก่อนที่จะทรงดำรงพระยศเป็น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส) พระองค์เป็นหนึ่งในผู้มีส่วนร่วมในการบูรณปฏิสังขรณ์พระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ จากประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ ที่กล่าวว่า กรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็นผู้ดูแลจารึกประกอบพระอุโบสถ ประกอบกับกรมหมื่นนุชิตชิโนรสยังประทับจำพรรษาอยู่ที่วัดพระเชตุพนฯ ด้วย (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ 2533: 25) จึงสันนิษฐานว่าพระองค์น่าจะมีส่วนเกี่ยวข้องกับการวางโครงเรื่องภาพภายในพระอุโบสถด้วย เนื่องจากภาพเรื่องพระสาวกเอตทัคคะ 41 พระองค์ เป็นเรื่องที่ไม่ปรากฏให้เห็นในงานจิตรกรรมฝาผนังมาก่อนและเป็นเรื่องราวที่คนทั่วไปไม่รู้จัก และเรื่องมโหสถชาดกเขียนอย่างละเอียดตั้งแต่ต้นจนจบบนผนังทั้งสี่ด้าน ซึ่งแตกต่างไปจากภาพทศชาติหรือพุทธประวัติที่พบโดยทั่วไป อีกทั้งเป็นเรื่องยาว มีรายละเอียดของเรื่องมาก จำเป็นต้องใช้ผู้ที่มีความเชี่ยวชาญและรอบรู้ เข้าใจงานวรรณกรรมทางศาสนาอย่างมากและงานศิลปกรรมมาจัดวางโครงเรื่องให้เหมาะสมกับขนาดอาคารและจุดสำคัญของเรื่องที่มักให้อยู่ในตำแหน่งผนังหลังพระพุทธรูปประธานและผนังหน้าพระพุทธรูปประธาน โดยในพระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ นี้ ได้วางจุดเริ่มต้นเรื่องที่เกี่ยวกับการกำเนิดพระมโหสถและการแก้ปัญหาต่างๆ ไว้ที่ผนังสกัดหน้า

(ภาพที่ 4) และวางเรื่องสงครามที่พระเจ้าจุลนีบุกลงโจมตีกรุงมิถิลา รวมถึงตอน พระมโหสถเกรงทำดวงแก้วหล่นลง แก้วก็รีบก้มลงเก็บพระมโหสถจึงกดศีรษะ แก้วซึ่งเป็นตอนที่มักปรากฏในภาพทศชาติทั่วไปไว้ที่ผนังสกัดหลัง (ภาพที่ 5)

2.1.3 จุดมุ่งหมายเพื่อสั่งสอนพระสงฆ์

ในส่วนผนังระหว่างช่องหน้าต่างมีการเขียนเรื่องพระสาวก เอตทัคคะ 41 พระองค์ ขณะเดียวกันมีการเขียนเรื่องราวพุทธประวัติของ พระศรีศากยมุนีแทรกลงไปด้วย แต่น่าสังเกตว่าไม่มีการเน้นให้สำคัญและ เป็นเพียงส่วนน้อยเมื่อเทียบกับภาพประวัติพระสาวก มีเพียงผนังช่องแรก ที่มีการเขียนเรื่องราวพุทธประวัติ โดยปรากฏภาพตอนโหระทั้งแปดคนถวาย คำทำนายแก่เจ้าชายสิทธัตถะ และออกผนวช ฉากตอนเจ้าชายสิทธัตถะ ทรงอำลาพระชายาและพระราชโอรส ฉากตอนเจ้าชายสิทธัตถะทรงปลง พระเกศา มีพระอินทร์เสด็จมารับพระเกศาไว้ (ภาพที่ 6) นอกนั้นในผนังช่อง อื่นๆ เป็นเพียงฉากที่พระพุทธเจ้าพบกับพระสาวกเอตทัคคะเท่านั้น สาเหตุ ของการไม่เน้นเหตุการณ์ทางพุทธประวัตินี้สันนิษฐานว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์เลือกเขียนภาพประวัติพระสาวก เพื่อเป็นการอนุสติเตือนพระภิกษุที่มาทำอุโบสถสังฆกรรมและทำกิจวัตร ประจำวันได้เอาอย่าง (สน สีมাত্রัง 2549: 162)

ภาพพระสาวกเอตทัคคะ 41 พระองค์ ต่างแสดงให้เห็นถึงประวัติ ของเหล่าพระอริยสงฆ์ที่ประพฤติปฏิบัติตนจนมีความเป็นเลิศด้านต่างๆ ดังเช่น พระโกณฑัญญะเป็นพระเอตทัคคะโดยการสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ก่อนพระสาวกทั้งปวง พระมหากัสสปะเป็นพระเอตทัคคะในทางถือธุดงค์ อย่างเคร่งครัด พระมหากัจจानะเป็นพระเอตทัคคะฝ่ายจำแนกซึ่งอรรถแห่ง พระธรรมได้ลึกซึ้ง เป็นต้น เรื่องราวของพระเอตทัคคะจึงถือเป็นชีวประวัติ บุคคลสำคัญให้พระสงฆ์ได้ศึกษาและนำไปเป็นตัวอย่างในการประพฤติ ปฏิบัติ

หากวัตถุประสงค์ของการเขียนเพื่อสั่งสอนพระสงฆ์เป็นหลักแล้ว ก็จะสัมพันธ์กับภาพศิลปกรรมและงานวรรณกรรมอื่นๆ ภายในวัดพระเชตุพนฯ ที่เน้นเรื่องราวการสั่งสอน ให้ความรู้ แก่บุคคลประเภทต่างๆ เช่น ภาพสุภาจิต ภาพฤๅษีตัดตน เป็นต้น

2.2 ความสัมพันธ์ระหว่างมโหสถชาดกและแนวคิดบางประการเกี่ยวกับความเป็นวัดพระเชตุพนฯ

มโหสถชาดกที่วัดพระเชตุพนฯ ถือเป็นปรากฏการณ์อย่างใหม่ของการเลือกเรื่องราวมาเขียนบนผนังพระอุโบสถ เนื่องด้วยในอดีตนั้นนิยมเขียนภาพเวสสันดรชาดกอย่างมาก เพราะถือเป็นพระชาติสุดท้ายก่อนพระโพธิสัตว์จะประสูติเป็นเจ้าชายสิทธัตถะและตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงนิยมใช้พื้นที่ในการเขียนเวสสันดรชาดกมากกว่าชาดกตอนอื่นๆ สำหรับพระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ นี้ ถ้าหากวิเคราะห์ในประเด็นที่ว่า เหตุใดจึงไม่เขียนภาพเวสสันดรชาดกซึ่งเป็นเรื่องที่นิยมอย่างมาก เป็นเรื่องยาว มีรายละเอียดมาก ก็อาจมองได้ว่าเรื่องราวพระเวสสันดรมุ่งเน้นไปที่ทานบารมี เมตตาบารมีและศีลบารมี ซึ่งไม่สอดคล้องกับวัตถุประสงค์การบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ เพื่อให้เป็นแหล่งเรียนรู้โดยการจะเรียนรู้เรื่องต่างๆ ได้นั้น จำเป็นจะต้องมีปัญหา ไม่ใช่ใช้ทานบารมี

การเขียนเรื่องมโหสถชาดก เพียงเรื่องเดียวลงบนผนังเหนือกรอบหน้าต่างทั้งสี่ด้านที่มีขนาดใหญ่ นั้น ยังไม่พบว่ามี การเขียนในวัดอื่นๆ (สน สีมাত্রัง 2549: 163) การเลือกเรื่องมโหสถชาดกมาเขียนอาจเกี่ยวข้องกับที่มาของเรื่องราวก็น่าจะได้ เพราะเรื่องมโหสถชาดกนี้เป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่เหล่าพระสาวกในขณะที่ประทับอยู่ ณ พระเชตวันมหาวิหาร ซึ่งสอดคล้องกับชื่อวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาส โดยชื่อวัดบอกศักดิ์และความหมายว่าในสมัยพุทธกาลมีเศรษฐีชื่อนาถปิณฑิกะ มีจิตเลื่อมใสศรัทธาในองค์พระพุทธเจ้าอย่างยิ่ง ได้ใช้ทรัพย์เป็นอันมากซื้อที่ดินและก่อสร้างวิหารเชตุพนถวายเป็นที่ประทับแก่องค์พระพุทธเจ้าและ

แก๊วกษุสงฆ์พำนัก (สน สิมাত্রัง 2549: 141) หากเป็นดังนั้นแล้ว ภายในพระอุโบสถก็เปรียบได้กับการจำลองเหตุการณ์เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสเรื่องมโหสถชาดกในพระเชตวันมหาวิหาร และพระสงฆ์ทั้งจากในภาพพระสาวกเอตทัคคะและพระสงฆ์ที่เข้ามาประกอบกิจพิธีในพระอุโบสถ ก็เปรียบได้กับเหล่าพระสาวกที่เข้าร่วมฟังธรรมเทศนาในครั้งนั้น

อีกประการหนึ่งเรื่องมโหสถชาดกเป็นเรื่องที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับ การรักษาโรค จากเนื้อเรื่องเมื่อครั้งที่พระมหาสัตว์จุติจากดาวดึงส์ลงมา ที่ครรภ์ของนางสมุณาเทวี ภรรยาของเศรษฐีชื่อสิริวิมลกะ มีท้าวสักกเทวราชวางแผนให้โอสถแห่งหนึ่งที่หัตถ์พระมหาสัตว์ แห่งยาที่ติดมานี้สามารถช่วยรักษาชาวบ้านให้หายจากโรคภัยไข้เจ็บต่างๆ ได้อย่างอัศจรรย์ ซึ่งวัดพระเชตุพนฯ มีจารึกตำรายาและฤๅษีดัดตนเกี่ยวข้องกับการรักษาโรคภัยที่เปิดโอกาสให้ประชาชนทั่วไปได้เข้ามาศึกษาหาความรู้ นอกจากความรู้เกี่ยวกับการรักษาโรคแล้ว ภายในวัดพระเชตุพนฯ ยังเป็นสถานที่ที่รัชกาลที่ 3 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมเลือกสรรตำรับตำราต่างๆ มาแก้ไขปรับปรุงบ้าง และให้ประมุนักปราชญ์เพื่อแต่งตั้งขึ้นใหม่บ้าง แล้วโปรดให้จารึกแผ่นศิลาประดับไว้ในบริเวณวัดพระเชตุพนฯ เพื่อให้ผู้ที่สนใจ มาศึกษาได้ (กุสุมา รักษมณี 2530: 3) นอกจากนี้ประเด็นในเรื่องการพัฒนา วัดพระเชตุพนฯ ให้เป็นสถานที่รวบรวมองค์ความรู้ต่างๆ เสมือนกับเป็นวิธีการส่งเสริมให้ประชาชนมีความรู้ มีปัญญา สอดคล้องกับพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมโหสถบัณฑิต ผู้มีปัญญาความสามารถ ทำให้พระเจ้าวิเทโหราชรอดพ้นจากภัยอันตรายต่างๆ และเป็นผู้แก้ไขคดีความด้วยความยุติธรรม และถูกต้อง (วรรณิภา ณ สงขลา 2534: 65)

การเป็นสถานที่รวบรวมองค์ความรู้ต่างๆ นี้ วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา (Walter F. Wella) ผู้ที่รวบรวมเอกสารทางประวัติศาสตร์ทั้งของไทย อังกฤษและฝรั่งเศส มาเรียบเรียงเรื่องราวที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ไว้ในหนังสือชื่อ “Siam Under Rama III” ว่า “ที่วัดพระเชตุพนฯ ไม่สู้จะมีคุณค่าในแง่ของวรรณคดีมากนัก แต่พระราชประสงค์ที่ได้กระทำขึ้นก็

เพื่อให้เป็นตำรารับตำราคล้ายกับสารานุกรม มากกว่าที่จะให้เป็นศิลปะ” (วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา; แปลโดย นิจ ทองโสภิต 2514: 106) จากข้อความดังกล่าวเป็นหนึ่งในมุมมองพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 3 ในการสร้างวัดพระเชตุพนฯ ขึ้นมา และความเห็นของ สน สิมাত্রัง ได้กล่าวว่า เรื่องวรรณกรรมที่จะเขียนไว้ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม มีการพิจารณาเลือกสรรมีความหมายและมีหน้าที่เหมาะสมกับศักดิ์ของสถานที่ (สน สิมাত্রัง 2549: 141) หากเป็นดังนั้นแล้ว เรื่องราวที่เลือกสรรมาเขียนภายในวัดก็น่าจะเกี่ยวข้องกับองค์ความรู้ที่ได้รวบรวมขึ้นและส่งเสริมให้ประชาชนมีปัญญา ใช้ปัญญาในการดำเนินชีวิตเช่นเดียวกับมโหสถ

นอกจากนี้ภายในวัดยังมีวรรณคดีคำสอนต่างๆ เช่น คัมภีร์วุฒิตอย คติสอนที่สำคัญได้แก่ เรื่องการเลือกภรรยา การคบมิตร การหลีกเลี่ยงอบายมุข และการปฏิบัติหน้าที่ราชการในราชสำนัก เช่น ว่าด้วยโทษของอบายมุข 6 ประการ โทษของการเสพสุรา โทษการเที่ยวกลางคืน โทษความเกียจคร้าน ลักษณะอุปการมิตร และหน้าที่ของข้าราชการที่ดี (ราชวสดีวัตร) ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์ไว้และติดไว้ที่เสาระเบียง (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ 2533: 289) รวมทั้งภาพสุภาพจิตที่เชิงบันไดหน้าต่างพระอุโบสถซึ่งเป็นภาพตามพระราชดำริในรัชกาลที่ 3 (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาตำราธิราช 2504-2506: 38) จนมีบางท่านเสนอว่าเนื้อหาของตำราต่างๆ ที่ชำระหรือแต่งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีลักษณะเป็นแนวทางปฏิบัติของบุคคลต่างๆ ในสังคม เช่น สนมพระมเหสี สตรีทั่วไป เจ้านายที่เป็นฆราวาส และบรรพชิต ขุนนาง และข้าราชการบริพาร เป็นต้น อาจจะแสดงให้เห็นถึงความพยายามของบ้านเมืองในการจัดระเบียบทางสังคม อันเป็นหนึ่งในขบวนการจัดการความสัมพันธ์ของกลุ่มคนในสังคม (บัณฑิต ลิวชัยชาญ 2550: 135)

การพยายามสร้างวัดพระเชตุพนฯ ให้เป็นสถานที่รวบรวมองค์ความรู้ต่างๆ นี้ สอดคล้องกับหลักฐานประเภทงานวรรณกรรมจำนวนมากที่แสดง

ให้เห็นว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับการศึกษา โดยเฉพาะตำราและวรรณกรรมต่างๆ ที่ได้รับการชำระหรือแต่งขึ้นในสมัยนี้ ที่แสดงให้เห็นชัดเจนถึงแนวทางพระราชนิยมทางด้านวรรณกรรมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ พระองค์ไม่ได้ให้ความสำคัญพระราชหฤทัยในวรรณกรรมที่มีเนื้อเรื่องเป็นนิยายเพื่อความบันเทิง แต่ให้ความสำคัญพระราชหฤทัยวรรณคดีเพื่อสาระและวิชาการ (กุสุมา รักษมณี 2530: 2, อ้างจาก บัณฑิต ลิวชัยชาญ 2550: 125-126)

สรุป

พระอุโบสถวัดพระเชตุพนฯ เป็นหนึ่งตัวอย่างของการสร้างสรรค์งานศิลปกรรมในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ถือเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญแห่งหนึ่ง เนื่องจากลักษณะการเล่าเรื่องราวที่นำมาเขียนล้วนแล้วแต่เป็นรูปแบบการนำเสนอแบบใหม่ที่น่าจะเกิดขึ้น ณ พระอุโบสถแห่งนี้เป็นครั้งแรก

เรื่องราวที่เลือกมาเขียนทั้งเรื่องมโหสถชาดกบนผนังเหนือกรอบหน้าต่างและเรื่องพระสาวกเอตทัคคะ 41 พระองค์ บนผนังระหว่างกรอบหน้าต่าง ต่างแสดงให้เห็นถึงการพัฒนาทางความคิดซึ่งคงเกิดขึ้นจากการที่รัชกาลที่ 3 ทรงสนพระราชหฤทัยและให้ความสำคัญต่อการศึกษาทั้งในส่วนฆราวาสและสมณเพศ แนวความคิดดังกล่าวปรากฏให้เห็นตั้งแต่เมื่อครั้งทำการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ในสมัยรัชกาลที่ 1 ที่พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมองค์ความรู้ต่างๆ ไว้ที่วัดแห่งนี้

การเลือกเรื่องราวอาจมีความเกี่ยวข้องกับชื่อวัดว่า “พระเชตุพน” ซึ่งเป็นคำเดียวกับ “พระเชตวัน” หนึ่งในชื่อสถานที่ประทับของพระพุทธเจ้า เมื่อครั้งพุทธกาล “พระเชตวันมหาวิหาร” นี้เป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าตรัสเรื่องมโหสถชาดกให้แก่เหล่าพระสาวกฟัง ฉะนั้นการเขียนภาพมโหสถจึงเทียบได้กับเป็นการจำลองเหตุการณ์ดังกล่าว ในส่วนภาพพระสาวกก็เปรียบได้กับเหล่าพระสาวกที่เข้าร่วมฟังธรรมเทศนาในครั้งนั้นก็เป็นได้

เรื่องพระสาวกเอตทัคคะ 41 พระองค์ เป็นเรื่องที่น่าจะเกี่ยวข้องกับความต้องการแสดงตัวอย่างที่ดีและสั่งสอนเหล่าพระสงฆ์ สอดคล้องกับเรื่องมโหสถชาดกที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของการมีสติปัญญา ทั้งสองเรื่องนี้จึงมีความสัมพันธ์และมุ่งสู่ประโยชน์อย่างเดียวกัน คือ เพื่อการสั่งสอนทั้งเรื่องการประพฤติปฏิบัติตัวและเป็นเรื่องการเน้นด้านการศึกษา ใช้สติปัญญาเป็นสิ่งสำคัญ ตรงกับจุดหมายของการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ให้เป็นแหล่งรวบรวมสรรพวิชาต่างๆ ให้กับผู้คนได้เข้ามาศึกษาหาความรู้

ประเด็นเกี่ยวกับสาเหตุการเลือกเรื่องมโหสถชาดก อาจเป็นเรื่องที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการรักษาโรค ซึ่งวัดพระเชตุพนฯ มีจารึกตำรายาและฤๅษีดัดตนเกี่ยวข้องกับการรักษาโรคร้ายที่เปิดโอกาสให้ประชาชนทั่วไปได้เข้ามาศึกษาหาความรู้

ภาพที่ 1 พระอุโบสถ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
(ที่มา: นายอรรถชัย ลิ้มเลิศเจริญวนิช)

ภาพที่ 2 จิตรกรรมฝาผนังบนผนังแปดด้านทิศใต้ ภายในพระอุโบสถ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
(ที่มา: ภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม)

ภาพที่ 3 จารึกเรื่องพระสาวกเอตทัคคะ 41 พระองค์

ภาพที่ 4 ภาพมโหสถชาดกในช่วงต้นเรื่องบนผนังด้านทิศตะวันออกของพระอุโบสถ

ภาพที่ 5 ภาพมโหสถชาดกตอนพระมโหสถกศิระชะแก้ว บนมณังด้านทิศตะวันตกของพระอุโบสถ

ภาพที่ 6 โฉนดัญญะระวัตถุ 1 ใน 41 พระสาวกเอดทัคคะ บนผนังระหว่างช่องหน้าต่าง มีการสอดแทรกภาพพุทธประวัติในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพระอัญญาโกณฑัญญะลงไป

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- กุสุมา รักษมนี, 2530. **ลักษณะเฉพาะของวรรณคดีพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว**, เอกสารประกอบการบรรยายเนื่องในวาระ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว 31 มีนาคม 2530 ณ มหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ. (เอกสารอัดสำเนา).
- _____, 2530. **ลักษณะเฉพาะของวรรณคดีสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, 2544. **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: อมรินทร์ พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, 2543. “อธิบายเรื่องการสอบพระปริยัติธรรม.” ใน **ชุมนุมพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ บรรณกิจ (1991) จำกัด.
- ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา, 2538. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3**. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- นริศรานันต์ดิวงษ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, 2504-2506. **สารานุกรมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9**. กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา.
- นายมี มหาดเล็ก, 2517. **กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- บัณฑิต ลือชัยชาญ, 2550. “ภัยฝรั่ง” สมัยพระนั่งเกล้าฯ. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ปรมาณูชิตชินโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา, 2547. **โคลงฉันท์เรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน**. กรุงเทพฯ: สหธรรมิก.
- วรรณนิภา ณ สงขลา, 2534. **วรรณกรรม**. กรุงเทพฯ: ฝ่ายอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังและประติมากรรมติดที่ กองโบราณคดี กรมศิลปากร.
- วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, 2514. **แผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ**. (แปลโดย นิจ ทองโสภา). กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- ศูนย์รวมหนังสือเพื่อการศึกษา วัดพระเชตุพน, 2519. **สิ่งน่ารู้ในวัดโพธิ์**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แพร่พิทยา.
- สน สีมัตถัง, 2549. “พิจารณาจิตรกรรมฝาผนัง วัดสุทัศนเทพวรารามและวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม.” ใน พระราชเวที (สุรพล ชิตญาโณ) (บรรณาธิการ), **วิหารพระนอนวัดโพธิ์** (หน้า 114-168). กรุงเทพฯ: วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม.

สันติ เล็กสุขุม, 2544. รายงานผลการวิจัย จิตรกรรมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว: ความคิดเปลี่ยน การแสดงออกที่เปลี่ยนตาม (ฉบับร่าง). กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.

_____, 2548. ข้อมูลกับมุมมอง: ศิลปะรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2533. 200 ปี สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปรมานุชิตชิโนรส. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ.